

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग
पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थी तद्वतच
राज्य व केंद्र लोकसेवा आयोगाचे परीक्षार्थी
यांना अत्यंत उपयुक्त असा दर्जेदार संदर्भ

पंचायतीराज

एक विश्लेषणात्मक परामर्श

प्रा. व्ही. जी. नान्देडकर

संस्करण

K'Sagar

K'Sagar Publications

Published By

Sau. Shobhadevi Kshirsagar

K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,

Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,

Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple, Pune - 411 030

☐ : 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453065

Email : customer@ksagar.com

sales@ksagar.com

website : www.ksagar.com

☐ ☐ ☐

© K'Sagar Publications, Pune : 2004

Copy-rights reserved & registered as per the Act.

Thoroughly Revised Tenth Edition : 2017

ISBN 978-93-84730-46-8

☐ ☐ ☐

Printed at

Shree J Printers Pvt. Ltd.

'Dattakuti', 1416, Sadashiv Peth, Pune 411 030.

☐ ☐ ☐

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

☐ ☐ ☐

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

☐ ☐ ☐

Price : ₹ 145/-

K'Sagar's House of Books,

'Durga Chambers' 39/1, Budhwar Peth,

Jogeshwari Temple Marg, Appa

Balwant Chowk, Pune - 411 002

☐ (020) 24483166

Mob : 9923906500, 8087722277

Email : hob@ksagar.com

**O
u
r
F
i
r
m**

K'Sagar Book Centre,

'Nutan Classic', 639, Narayan Peth,

Opp. N.M.V. Primary School, Appa

Balwant Chowk, Pune - 411 030.

☐ (020) 24453065

Mob : 9823121395, 9545567862/63

Email : kbc@ksagar.com

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

K' सागरीय...

केंद्र व राज्य लोकसेवा आयोगाकडून घेतल्या जाणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांतील विविध विषयांवरील के'सागर लिखित वा के'सागरद्वारा संपादित-संस्करित पुस्तके गेल्या पस्तीस वर्षांपासून विद्यार्थिप्रिय आहेत.

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेच्या अभ्यासक्रमात सन २००६ नंतर अल्पावधीतच पुन्हा एकदा मूलभूत किंवा ड्रास्टिक म्हणावेत असे बदल झाले आहेत. नवीन सुधारित अभ्यासक्रमानुसार आतापर्यंत राज्यसेवेच्या तीन मुख्य परीक्षा आपण दिल्या आहेत. या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार आपणास सामान्य अध्ययनाच्या प्रत्येकी १५० गुणांच्या चार पेपर्सचा सामना करावा लागतो.

वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी प्रश्न असे या चारही पेपर्सचे स्वरूप आहे. मुख्य परीक्षेची एकूण गुणसंख्या कमी झाली असली तरी पूर्वीच्या तुलनेत विषयाची व्याप्ती कमी झालेली नाही. उलट अभ्यासक्रमाच्या कक्षा काहीशा विस्तारलेल्याच आहेत.

या परीक्षेतील गुणांआधारेच उद्याचे प्रशासकीय अधिकारी निवडले जाणार आहेत. साहजिकच या परीक्षेमध्ये विचारल्या जाणाऱ्या वस्तुनिष्ठ प्रश्नांचे स्वरूप हे उमेदवाराची आकलन क्षमता, समस्येचे प्रथम आकलन आणि नंतर उकल करण्याची त्याची क्षमता, त्याची विश्लेषक वृत्ती यांचा शोध आणि वेध घेणारे असणे स्वाभाविकच आहे आणि तसे ते असतातही. हे लक्षात घेता आपल्या परीक्षेचा अभ्यास आपण आता अधिक सखोल आणि अधिक व्यापक स्वरूपात करणे अगत्याचे आहे.

आपल्या परीक्षेतील सामान्य अध्ययनाच्या दुसऱ्या पेपरमध्ये ग्रामीण व नागरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्था हा घटक आपणास अभ्यासावयाचा आहे.

वर चर्चिलेल्या पार्श्वभूमीवर आणि उपरोक्त अभ्यासविषयाची गरज लक्षात घेऊन माझे ज्येष्ठ स्नेही व एक अभ्यासू प्राध्यापक डॉ. व्ही. जी. नान्देडकर यांच्या सहयोगातून प्रस्तुतचे पुस्तक साकारले गेले आहे. डॉ. नान्देडकर यांचा या विषयाचा सैद्धांतिक अभ्यास व के'सागरीय अद्ययावतता आणि अचूकता यांच्या समसमा संयोगातून झालेली ही निर्मिती विद्यार्थिमित्रांच्या हाती सोपविताना मला निरतिशय आनंद होत आहे.

जास्तीत जास्त परीक्षाभिमुख रचना, अंतर्भूत प्रकरणांना दिलेले यथायोग्य महत्त्व, महत्त्वाच्या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या गाभ्याशी स्थिरावणारी प्रकरण रचना, डॉ. नान्देडकरांनी घेतलेला विश्लेषणात्मक परामर्श आणि केलेली सैद्धांतिक चर्चा तद्वतच के'सागरीय रचना व परिपूर्णता ही या पुस्तकाची वैशिष्ट्ये ठरावीत, या सार्थ अपेक्षेसह !

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अनुक्रमणिका

१. स्थानिक प्रशासन— बदलते स्वरूप आणि समस्या	७
❖ स्थानिक शासन	
❖ स्थानिक शासन— अपेक्षा आणि समस्या	
२. स्थानिक शासनाचा विकास	१६
❖ प्राचीन पंचायत	
❖ ऐतिहासिक कालखंड	
❖ ब्रिटिश कालखंड	
❖ स्थानिक शासनाचे बदलते स्वरूप	
३. सामूहिक विकास कार्यक्रम	२६
❖ सामूहिक विकास	
❖ सामूहिक विकास कार्यक्रम	
४. पंचायतीराज व्यवस्थेचा विकास समित्यांचे अहवाल व शिफारशी	३३
❖ लोकशाही विकेंद्रीकरण	
❖ बलवंतराय मेहता समिती	
❖ महाराष्ट्रातील वेगळेपण	
❖ वसंतराव नाईक समिती	
❖ प्रशासकीय सुधार आयोग	
❖ अशोक मेहता समिती	
❖ जी. व्ही. के. राव समिती	
❖ बोंगीरवार समिती	
❖ प्रा. पी. बी. पाटील समिती	
❖ पंचायतीराज व्यवस्थेचे मूल्यमापन	
❖ पंचायतीराज व घटनात्मक दर्जा	

५. ग्रामपंचायत

५४

- ❖ ग्रामसभा
- ❖ ग्रामपंचायत
- ❖ सरपंच
- ❖ ग्रामसेवक
- ❖ ग्रामपंचायतीचे अधिकार व कार्ये
- ❖ ग्रामपंचायतीची वित्तव्यवस्था
- ❖ ग्रामपंचायतीवरील नियंत्रण
- ❖ ग्रामपंचायत प्रशासनाचे मूल्यमापन

६. पंचायत समिती

६७

- ❖ पंचायत समिती
- ❖ सभापती
- ❖ पंचायत समितीची कार्ये
- ❖ गटविकास अधिकारी
- ❖ पंचायत समितीची वित्तव्यवस्था
- ❖ मूल्यमापन

७. जिल्हा परिषद

७८

- ❖ जिल्हा परिषद
- ❖ जिल्हा परिषदेचे पदाधिकारी
- ❖ विषय समित्या
- ❖ मुख्य कार्यकारी अधिकारी
- ❖ जिल्हाधिकारी आणि जिल्हा परिषद
- ❖ जिल्हा नियोजन आणि जिल्हा परिषद
- ❖ जिल्हा परिषदेचे अधिकार व कार्ये
- ❖ जिल्हा परिषद आणि विकासकार्ये

८. जिल्हा परिषदेची अर्थव्यवस्था

९७

- ❖ अर्थव्यवस्था
- ❖ परिषदेचे अंदाजपत्रक

९. लोकशासन आणि पंचायतीराज

१०३

- ❖ लोकसहभाग
- ❖ स्थानिक नियोजन
- ❖ लोकनेतृत्व
- ❖ प्रशासकीय नेतृत्व
- ❖ शासनव्यवस्था आणि पंचायतीराज

१०. त्र्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती, १९९३

११७

११. पंचायतीराज व्यवस्था- आशा आणि अपेक्षा

१२२

- ❖ विकास आणि शहरीकरण
- ❖ नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण
- ❖ विकासाचा हेतू व स्वरूप
- ❖ विकास-यंत्रणा
- ❖ पंचायतीराज- शक्तिस्थळे आणि मर्मस्थळे
- ❖ ग्रामस्थांची सनद

